

ՌՈՒԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑԻ ԱՆՏԻՊ ԵՐԿԵՐԸ

Զարմանալի է Միքայէլ Նալբանդեանցի *) գրական աշխատանքի ճակատագիրը: 1866 թվականից, այսինքն բազմաչարչար հայրենասէրի մահից յետոյ, մինչեւ 1900 թվականների սկիզբները, բացի մի քանի ժողովրդականութիւն ստացած երգերից, նրա մնացած գործերը անծանօթ էին հայ ընթերցող հասարակութեան: Ընկիզբները, հայ մտաւորականութեան վերին խաւերն իսկ հազիւ կարգացել էին Նալբանդեանցի «Հիւսիսավայլ»ում լոյս տեսած «Յիշատակարանները» կամ միւս յօդածները: Թէ արեւելահայ եւ թէ արեւմտահայ կրթւած խաւերը երգում էին ու անգիր անում «Ազատն Աստուած» եւ «Մեր Հայրենիք»ը, լսած էին, որ Մ. Նալբանդեանցը «խեղափոխական է», «աղքատ է», որ «բանտարկւած է» ու «աքսորի մէջ մեռած», բայց շատ հեռու էին մեր պատմական մեծ դէմքի իսկական պատկերը ճանաչելուց: Պատճառներ շատ կային եւ դրանցից վերաւորը, ի հարկէ, Թիւրքիայի եւ Ռուսաստանի քաղաքական տիրող կացութիւնն էր ու սրա հետ կապւած դրաքննչական խիստ օրէնքները: Նման եւրոպական մի քանի պատմական դէմքերի, մեր մէջ էլ Մ. Նալբանդեանցը ծանօթ էր ժողովրդին իր անունով, իր երկու ոտանաւորով ու իր հմայքով, բայց անծանօթ էր իր գրածքներով: Ու առաջին անգամ, 1900 թ. սկզբներին միայն ձեռնարկւում է Նոր-Նախիջևանում նրա երկերի հրատարակութիւնը, երկու հատորով: Բայց, շնորհիւ դրաքննչական պայմաններին ու Նալբանդեանցի գրութիւնների ցիր ու ցան վիճակին, այդ երկու հատորը, ինչպէս այժմ պարզւում է, լիակատար չէ: Վերջին երեսուն տարիների ընթացքում, Նալբանդեանցի մասին բոլոր գրողները ընդգծել

*) Մեմ գործ եմք ածում Նալբանդեանց եւ ոչ թէ Նալբանդեան, յարգելով մեր մեծագոյն հրապարակագրին որ գործ էր ածում «եանց» եւ ոչ թէ «եան» վերջաւորութիւնը: Բացի դրանից, մեր բոլոր մէջբերումներում գործածելու եմք ընդունած հիմ ուղղագրութիւնը եւ ոչ թէ այն, որ պարտադրւած է Խ. Հայաստանում:

ՄԻԲ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՅ

են, որ «կան Մ. Նալբանդեանցի ուրիշ անտիպ աշխատանքներ՝ գրված բանտում եւ արտասահմանում, որոնք սակայն, մինչեւ այժմս կորսւած են համարուած»: Ժամանակ առ ժամանակ, բոլորովին պատահաբար, գտնուում ու տպւում էին Մ. Նալբանդեանցի այս կամ այն անտիպ աշխատանքների բեկորները՝ ոտանաւորը կամ գրի առած մտքերը, բայց մինչեւ վերջին տարիները նրա երկերի ամբողջական հրատարակութիւնը տեղի չունեցաւ: Պէտք է ասել, որ այդ պահասը մասամբ լրացւում էր վերջին ժամանակներում: Խ. Հաստանի կառավարութիւնը, բարեբախտաբար, լուրջ ուշադրութիւն դարձրեց այդ գործի վրա: Նա, Եր. Շահաղիլի ջանքերի շնորհիւ, Նոր Նախիջևանից Երեւան փոխադրեց Մ. Նալբանդեանցի թանգարանը եւ այնտեղ գտնւած մի քանի ձեռագիրները, իսկ երկու տարի առաջ յանձնարարեց պ. Աշոտ Յովհաննիսեանին ձեռնարկել Մ. Նալբանդեանցի երկերի ամբողջական հրատարակութեան:

Այդ աշխատանքը աւարտւած է եւ այս օրերս լոյս է տեսած Մ. Նալբանդեանցի անտիպ գրւածքների մեծ հատորը՝ Ա. Յովհաննիսեանի լուսարանութիւններով ու բացատրականներով, որոնք 800 էջնոց հատորի համարեա կէսն են բռնում: *) Հատորը պարունակում է. — 1) Մ. Նալբանդեանցի ձեռքակալման ու բանտարկութեան ժամանակ տրւած «Սենատական ցուցմունքները», ուսերէն եւ հայերէն լեզուով, 2) Մ. Նալբանդեանցի բանտում գրած ծոցատետրը, 3) Բանտի յիշատակարանը, 4) «Պոլսահայ Լուսաւորչական համայնքը» յօդւածը, 5) «Հայ լեզւի ուսումնասիրութիւնը Եւրոպայում եւ հայ գրականութեան գիտական նշանակութիւնը», 6) Նամակներ Այվազովսկու վարդապետարանի մասին եւ 7) Կրիտիկա Պ. Պոռչեանի «Օսմա եւ վարդիթեր» վէպի: Սրանց Ա. Յովհաննիսեանը կցում է իր «Կոմիւնտարները», բացատրութիւնները եւ պարզաբանութիւնները, այսինքն 50-60-ական թւականների հայկական կեանքի հասարակական-քաղաքական մթնոլորտի պատկերը, մէջբերելով բաղմաթիւ տւեալներ ու նիւթեր նոյն շրջանի հայ եւ ոչ-հայ դէմքերի եւ քաղաքական դէպքերի մասին՝ կապւած Մ. Նալբանդեանցի կամ անձնաւորութեան եւ կամ նրա աշխատանքների հետ:

Իր խմբագրած հատորին Ա. Յովհաննիսեանը կցել է «Անւանական բառարան»՝ 70 էջից բաղկացած եւ մի «անւանացուցակ»՝ մօտ 700 անուններով, որոնք յիշատակւած են կամ Մ. Նալբանդեան-

*) «Մ. Նալբանդեան. Անտիպ յերկեր. խմբագրութիւն եւ կոմիւնտարներ Աշոտ Հովհաննիսեանի. Պետական Հրատարակութիւն, Յերեւան, 1935. Մոսկվա. 800 էջ, Մ. Նալբանդեանի յերկու պարտէսներ ժողով. Ալաբէյ Մար. Սարյանի»:

ցի երկերում եւ կամ խմբագրողի գրածքներում: Ինչպէս էլ մօտե-
նանք Ա. Յովհաննիսեանի արած պարզարանութիւններին, ինչքան էլ
որոշ վերապահումներ ունենանք նրա այս կամ այն բացատրութիւն-
ների ու կարծիքների, ինչպէս եւ նրա գործածած պատմափիլիսո-
փայական մէթոտի վերաբերմամբ (Ա. Յովհաննիսեանը ուսումնասի-
րում է Մ. Նալբանդեանցին «գլխալէկտիկական մատչելիալիզմի» կամ
«մարքսիստական» տեսակէտից), բայց եւ այնպէս անաչառութիւնը
պահանջում է խոստովանել, որ Ա. Յովհաննիսեանը կատարել է մի
հսկայական աշխատանք, ի յայտ բերելով ոչ միայն Մ. Նալբանդե-
անցի անտիպ գրածքները, ցուցմունքները, նրա հասարակական
կեանքի մի քանի անյայտ դէպքերը, այլ եւ ուսումնասիրել կամ ծա-
նօթացել է բոլոր այն նիւթերի հետ, որոնք հրատարակած են եղել
հայ հրապարակադրի մասին: Աւելին՝ Ա. Յովհաննիսեանը ծանօթա-
ցել է նոյն պատմական շրջանի հայ հասարակական գործիչների ան-
տիպ մնացած թղթերի հետ եւ գտել է բազմաթիւ տւեալներ Մ. Նալ-
բանդեանցի վերաբերեալ: Օրինակ՝ նա մէջբերումներ է անում Սըմ-
բատ Շահազիզի, Մսեր Մսերեանի, Կ. Եղեանի եւ ուրիշների անձնա-
կան անտիպ արխիւներից, ցարական ոստիկանութեան գաղտնի թղդ-
թերից, ինչպէս եւ վերջերս Մոսկւայում հրատարակած «Յենտրո-
արխիւները» հրատարակութիւնից: Չենք կասկածում, որ այս տե-
սակ գիտական մի հրատարակութիւն կապւած է անյաղթելի դժւա-
րութիւնների հետ ու երեւի պահանջել է երկար տարիների աշխա-
տանք: Չնայած դրան, ինչպէս խոստովանում է խմբագրողը, Մ.
Նալբանդեանցի գրութիւնների «խոշորագոյն մասն անյայտ է տակա-
թիւն է յայտնում, որ սրանով ոչ թէ աւարտէր, այլ սկսէր նրա եր-
կերի գիտական հրատարակութեան համար անհրաժեշտ նախապա-
տրաստակն աշխատանքը: Անտիպ երկերի այս ժողովածուով, ա-
սում է Ա. Յովհաննիսեանը, նախ քան հեղինակի «Երկերի» լիակա-
տար հրատարակութեան հատորների լոյս տեսնելը, մեր նպատակնե-
րից մէկն է ոչ միայն ընթերցողի սեփականութիւն դարձնել օր ա-
ռաջ նորոյթի հրապոյր ունեցող այս նիւթերը, այլ միաժամանակ
հասարակական հարցասիրութիւն առաջացնել դէպի հրապարակա-
խօսի ձեռագրական ժառանգութիւնը յայտ բերելու խնդիրը: Հատ ու
կենտ ուսումնասիրողների անհատական ջանքերը բաւական չեն
դժւարին այդպիսի մի գործ յաջողութեամբ առաջ տանելու համար:
Հարկաւոր է ընթերցողների եւ հետախոյզների լայն հասարակայնու-
թեան գործակցութիւնը: Անհրաժեշտ է հասարակական հարցասի-
րութիւն դէպի գրողի ժառանգութիւնը: Առանց դրան անհնարին է

չատակարանս կարգի կրերեմ եւ կտակեմ ուշադրութեան արժանի տեղեկութիւնք եւ դիտողութիւնք մեր ցիր ու ցան եղած հայերի մասին»^{*)} : Մինչեւ այժմ չգտնւած գրութիւնների շարքումն են նաեւ հետեւեալ աշխատութիւնները : - Նրա մերկացումները ուղղւած Զէյթունի ապստամբութեան հետ կապւած «հերոս», «իշխան» Լեւոն Լուսինեանի դէմ : Այդ գործի մասին յիշատակութիւն կայ Նալբանդեանցի դատարանական ցուցմունքների մէջ : Բացի այդ, յայտնի է նոյնպէս (այդ մասին քանիցս յիշում է Նալբանդեանցի Ա. Սուլթան-չահին բանտից գրած իր նամակներում), որ բանտում Մ. Նալբանդեանցը գրել է . ա) «Աշխարհաբառի քերականութեանը վերաբերող ուսումնասիրութիւններ», բ) «Բնապատմութեան ներածութիւնը», գ) «Քրիմիայի եւ շերամբուծութեան ձեռնարկ», դ) Կիրակոս Գանձակեցու պատմութեան առթիւ մի յօդւած եւ ուրիշ աշխատութիւններ : Սրանք բոլորը մինչեւ այժմ չեն գտնւած : Իրանց վրա պէտք է աւելացնել բանտից նրա գրած հարիւրից աւելի նամակները, որոնց մէջ նա արծարծել է ուշադրաւ մտքեր, լեզւի, գրականութեան, պատմութեան ու դիտական մի շարք հարցերի մասին, եւ որոնցից միայն երեսունը յայտնաբերւած են մինչեւ այժմ : Միւսները, ըստ երեւոյթին, պէտք է ընդմիջտ կորսւած համարեն :

Ա. Յովհաննիսեանի լոյս ընծայած հատորի մէջ ամենահետաքրքրական կտորներն են Նալբանդեանցի «Սենատական ցուցմունքները» եւ Պէրճ Պոռեանցի «Սօս եւ վարդիթեր» վէպի քննադատութիւն-

*) Աւելորդ չեմ համարում Մ. Նալբանդեանցի մինչեւ այժմ չգտնւած աշխատութիւնների առթիւ մէջ բերել հետեւեալը, որ լսել եմ Նալբանդեանցի երկու ընկերներից : Երբ որոս կառավարութեան ժողովարմները խուզարկում էին Մ. Նալբանդեանցի իրերը եւ քղերը ու ամբողջը 'ի մի էին հաւաքում, Նալբանդեանցը մի պահ հեռանում է կողքի սենեակը եւ այնտեղ մնացած ձեռագիրների մի կապոց գաղտագողի յանձնում է հօրը, որ մա «խորունկ տեղ պահէ» :

Հայրը այդ կապոցը տանում է մախ, խոհանոց, բայց երբ ժողովարմները եւ ձերբակալւած Նալբանդեանցը կառք մտած հեռանում են, առնում է այդտեղից կապոցը եւ ձերունի հարուստ Մովսէս Խաչկանին է յանձնում, որը առհասարակ համբային գործերով չէր հետաքրքրւում եւ, ուրեմն, ազատ էր կասկածներից ու խուզարկութիւններից : Մի քանի ամիս անցած Նալբանդեանցի հայրը իմանում է, որ Խաչկանը չափազանց «խորունկ տեղ է պահել» կապոցը՝ մա արտաքինոցն էր ձրգել այն . . . Երբ երեք տարի յետոյ Նալբանդեանցը բանտում իրեն այցելող մի ընկերից իմանում է այդ մասին՝ երկու ձեռքերով բռնում է գլուխը եւ բացազանչում . «աւա՛ղ. եթէ մինչեւ այժմ որ եւ է կարեւոր բան էի գրած, այդ ձեռագիր կապոցի մէջն էր. . . » :

րակութիւնը, հանդիսաւոր կերպով բերում է նրա աճիւնը Ն. Նախիջեան եւ թաղում քաղաքի մօտ գտնուող Ս. Խաչ վանքի բակում :

Սկզբում, թէ ինքը, Նալբանդեանցը եւ թէ նրա համախոհները համոզւած էին, որ ձերբակալման գլխաւոր պատճառները Գարբիէլ Վ. Ալվաղովսկու մատնչական նամակներն էին, քսութիւններով ու մեղադրանքներով լի՝ որոնք նա քանիցս ուղարկել էր՝ ստորագրւած ու անստորագիր՝ ռուս ներքին գործոց նախարարութեան ու քաղաքական ոստիկանութեան: Բայց ճիշդն այն է, որ Նալբանդեանցի ձերբակալման պատճառները այն նամակներն էին, որ գրել էր նրան Լոնդոնում ապրող ռուս յեղափոխական Մ. Բակունինը: Նամակները գտել էին Լոնդոնից Ռուսիոյ սահմանները ուղեւորուող Բակունինի համախոհ Վէթոշնիկովի մօտ: Վերջինիցս գրաւել էին նաեւ նոյն ժամանակաւ միւս հոչակաւոր ռուս քաղաքական տարագիրներէից՝ Հէրցէնի, Օգարեօվի եւ Կելսիւեի ձեռքով գրւած նամակները: Նալբանդեանցի հետ մէկտեղ ձերբակալւել էին նաեւ «Լոնդոնի պրօպագանդիստները» խմբակի գործով մեղադրող 32 հոգի ռուս աչքի ընկնող մտաւորականներ, որոնց թւում եւ նշանաւոր հրապարակախօսներն՝ նազատ Չերնիշեւսկին: Սրա գործը սակայն քննւում էր առանձին: Պէտք է ասել, որ 1861 թ. ռուս գիւղացիների ազատագրումից յետոյ, շարունակ տեղի էին ունենում ռուս գիւղացիական ապստամբութիւններ, որոնք թէեւ տեղական եւ մասնաւոր բնոյթ էին կրում, բայց վերին աստիճանի մտահոգում էին կառավարութիւնը: Դրա հետեւանքով բազմապատկւել էին կառավարութեան բանեցրած խնստութիւնները թէ գիւղացիական եւ թէ նրան համակրող ռուս մշտաւորականութեան վերաբերմամբ: Ծագած խռովութիւնները զսպելու համար, կառավարութիւնը փաստօրէն պատերազմական դրութիւն էր յայտարարել մայրաքաղաքում: Փակւել էին ռուս նշանաւոր ամսագիրները՝ Չերնիշեւսկու «Սօվրէմէննիկ»-ը եւ Դօբրօլիւբովի «Ռուսկօ Սլօվօ»-ն: Այս բոլորը առիթ ծառայեց ռուս պահպանողական մամուլի եւ կառավարչական խաւերի ձեռքին՝ մեղադրելու «Լոնդոնի պրօպագանդիստներին» եւ սրանց պարագլուխ Բակունինին եւ Հէրցէնին ամէն տեսակ քաղաքական յանցանքների մէջ (մայրաքաղաքներում տեղի ունեցած մի շարք հրդեհները) այլ եւ այն բաւարարին բոլոր մասերում՝ հիւսիսից մինչեւ Անդրկովկաս: Կեդրոնական գաւառների գիւղացիական խլրտումներից կառավարութիւնը ահաբեկւած էր եւ կարծում էր թէ ապստամբութիւններ կարող են տեղի ունենալ նաեւ Ռուսաստանի ծայրամասերում՝ Լեհաստանում,

տեւանքով խորտակելու է նաեւ Թիւրքիան: Ռուսաստանը հասու-
նացած է, ասում էր ծրագրերը, գիւղացիական յեղափոխութեան հա-
մար, որ պիտի բռնկի, եթէ գիւղացիութիւնը չստանայ ազատութիւն
եւ հող: Կառավարութեան ձեռքն էր ընկել, ինչպէս երեւում է «Սե-
նատական ցուցմունքներին», Բախունինի Գարեբալդիին ուղղւած մի
նամակը, որտեղ խօսուում է Լեհաստանի մասին եւս: «Մեր նպատակն
է, գրում էր Բախունինը, Մոսկւա-Պետերբուրգ կենտրոնների ոչըն-
չացումը, կատարեալ ազատութիւն եւ ինքնավարութիւն. անկախու-
թիւն Լեհաստանի եւ ոչ-լեհական այն երկրամասերի, որոնք կաղ-
մում են Ռուսաստանի պետութիւնը: Կեանքի եւ մահու պատերազմ
Աւստրիայի, ինչպէս նաեւ Թիւրքիայի ու մասամբ Ռուսաստանի դէմ,
որչափ որ վերջինս լեհական երկրամասից է կաղմւած եւ, վերջապէս,
սլաւոնական բոլոր ժողովրդների ընդհանուր դաշնակցութիւն. . .
Ռ՞րտեղից է սկսելու շարժումը, հարցնում էր Բախունինը: Արդեօ՞ք
առաջ կը դայ Իտալիայի յանկարծակի ապստամբութիւնի՞ց, մաճառ,
սլաւ, հայ եւ յոյն ժողովրդների մէջ, թէ, այնուամենայնիւ, սեղի
կունենայ Ռուսաստանում — ահա հարցը: Մենք գործ կ'ընենք բոլոր
միջոցները, որ այդ ապստամբութիւնները նպաստեն ու յանդիս մի
նպատակի — Իտալիայի լիակատար ազատագրմանը, ամբողջ արե-
ւելքի ապստամբութեանն ու ազատագրմանը»:

Ծանօթանալով գրււած նամակների բովանդակութեանը, ա-
սում է Ա. Յովհաննիսեանը, ոտտիկանական օրգաններին դժար չէր
նկատել որ, «Լոնդոնի պրոպագանդիստները» արտակարգ ջերմ վե-
րաբերմունք ու անսահման վստահութիւն ունեն դէպի Նալբանդեան-
ցը: Օգարեօվի մի նամակում գրւած Սեոնո-Սօլօվեօվիչին, Նալ-
բանդեանցը կոչւում էր «անձնէր, առանց չահախնդրութեան, ոսկի
հողի»: Հէրցէնը նոյն Սեոնո-Սօլօվեօվիչին, որ ձերբակալւած էր,
մեր արեւելեան բարեկամին, որին շարունակում եմ յիշել եւ սիրել»:
Ռուս վիպագիր Ի. Տուրգենեւին գրած Հերցէնի մի ուրիշ նամակում
գտնում ենք «Նալբանդովը — բժշկութեան աղնադոյն եւ բարի դօկ-
տինի իր քրոջ գրած նամակը, որտեղ ռուս յեղափոխականը բնութա-
գրում էր իր հայ բարեկամին, համեմատելով ռուս ականաւոր գրող
ամբողջովին անձնւիրութիւն է. դու կը սիրես նրան առաջին անգա-
բարի է, Աստուած էլ գիտէ, որ Աստուած է: Նա եւ խելօք է եւ սիրա-
լիր, բայց չի մոռանում իրեն եւ չունի այն սուրբ պարզութիւնը, ինչ

մակերպութեան խնդրով *) , այլ եւ կապեր էր պահում ու օժանդակութիւն ցոյց տալիս «Տաւրոսի Լեռնականներին» (Զէյթունի) : Նամակին կցւած ծածկագրից երեւում էր , - ինչպէս ասում է Ա. Յովհաննիսեանը - , որ Թաղւորեանը մէկն էր Պոլսի այն բարեկամներից , որոնց օժանդակութեամբ Նալբանդեանցը քաղաքական աշխատանք պիտի կազմակերպէր Թիւրքիայում եւ Կովկասում : Հետագայում , 1862 թ. աշնանը , մենք հանդիպում ենք Թաղւորեանին Փարիզում , որտեղ , նա մասնակցում էր Զէյթունում վնասւածների օգտին Կ. Վ. Շահնազարեանի գլխավորութեամբ կազմւած նւիրահաւաքման եւ օգնութեան մարմնի աշխատանքներին : Նամակում կայ , ի միջի այլոց , հետեւեալ տողը . «Տաւրոսէն քանի օր է որ Պոլիս եկած է վարդապետ մը» : Ա. Յովհաննիսեանի կարծիքով , այդ վարդապետը Գր. Անպարտեանն է , որը հետագայում ուղեւորեց Փարիզ Բօնապարտի հովանավորութիւնը խնդրելու համար : Թաղւորեանը կապւել էր անմիջապէս նրա հետ : Նամակի մէջ յիշւած «առեւտուր մը անելու» բառերը նշանակում էին նրա միջոցով Զէյթունցիներին ու եւ է օգնութիւն հասցնել : Նալբանդեանցի ձեռքով դրած ծածկագրերից դատելով , շարունակում է Ա. Յովհաննիսեանը , Թաղւորեանի քաղաքական գործունէութիւնը շատ աւելի լայն ծաւալ ունէր , քան կարելի էր ենթադրել մեր ձեռքը հասած նրա նամակից : «Ակներեւ է , որ Թաղւորեանը , գրում է Ա. Յովհաննիսեանը , Պոլսի այն «բարեկամներից» մէկն էր հէնց , որոնց միջոցով Նալբանդեանցը Բաղդադինի եւ Հերցէնի յանձնարարութեամբ քաղաքական աշխատանք պիտի կազմակերպէր Թիւրքիայում եւ Կովկասում» : Այդ ենթադրութիւնը ասում է «Երկերի» խմբագրողը դադարի բառամթերքում գտնւած «գօրք կենտրոնացնել» , «լեռնականաց հետ դաշն կապել» , «ազդայնութիւնը դարձնել» , «Մաձձինի» , «Գարիբալդի» , «Զարտոտիստիկ» , «Ռուսաստան» , «Պրանսիա» , «Անգլիա» , «Վառօղ» , «ռումբ» , «Թնդանօթ» եւ այլն բառերի կապակցութիւնից : Ա. Յովհաննիսեանի կարծիքով ծածկագրի մէջ հաստատապէս տեղ են գտել եւ պետութիւնների եւ

*) Ըստ մեր հաւաքած տեղեկութիւնների , հայկական լեզուով փրան-մասոնական եւ «Հայկ» անուն կրող օրեակի ծրագիրը Ս. Թաղւորեանը պատրաստել է Յ. Սրվաճեանի եւ Սրապիոն Հեփիմեանի հետ : Առանց մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու ասեմք ամփոփապէս , որ այդ ծրագիրը չիրականացաւ : Հետագայում այս երեք անձնավորութիւնները եւ մի շարք ուրիշ մտաւորականներ կազմեցին Պոլսում , 1866 թ. գարնանը , «Սէր» անուն տակ ֆ. -մասոնական հայկական մի օրեակ : Բայց այս անգամ օրեակը ոչ թէ անգլիական «Մեծ Օրեակի» հովանավորութեամբ տակ էր , այլ հեթանոս էր Ֆրանսիայի «Մեծ Արեւիկ» մայր օրեակին : Ռ. Բ.

կունինին անիշխանական համարողները, մոռանում են նախ որ 1862 թվին ինքը Բակունինը անիշխանական չէր տակալվի եւ ապա՝ անդիտանում են այն իրողութիւնը, որ «Երկրագործութեան» մէջ հեղինակը պարզապէս նպատակ չէ ունեցել ծանրանալու Թիւրքիայի քաղաքադատագրման վրա: Նախանդեանը «Երկրագործութեան» մէջ գրում է եւ ընդգծում թէ՛ տեսական սահմանից չէ պիտոյ դուրս գանք այս անգամ»: Նոյն գրքում հայ հրապարակագիրը ակնարկում է այն մասին, որ մտադիր է մի այլ անգամ անդրադառնալ պետութեան խնդրին. «տէրութիւնքը ազդ չեն, - գրում է Նախանդեանը, եւ տէրութեանց շահը ազդի շահի հետ բնաւ վերաբերութիւն չունի, քանի որ տէրութեանց կազմութիւնը այնպէս է, ինչպէս որ կան այսօր. ի՞նչ է տէրութիւնը, այդ մասին մի ուրիշ ժամանակ»: Բաւական է ուշադրութեամբ կարդալ «Երկրագործութեան» մէջ հայ երիտասարդութեան ներկած կտորը, տեսնելու համար այն մեծ հաւատը որ տածում էր նա դէպի «ազդի կենսանորոգ եւ որոտնդոտ յարութիւնը» եւ որի «ներկան թշուառ է եւ որի ստրկութիւնը եւ աղքատութիւնը» պահանջում է դիմադրութիւն . . .

Հայաստանի ազատագրման հեռանկարը նա չաղկապում էր ոչ միայն Ռուսաստանի այլ եւ բոլոր միւս բռնակալութիւնների դէմ արծարծւող յեղափոխական շարժումների հետ: Նախանդեանը հակադէմ էր որ եւ է եւրոպական պետութիւնների միջամտութեան հայ ազդի ճակատագրի լուծման մէջ: Դա երեւում է ոչ միայն նրա գրութիւններից, այլ եւ «Սենատական ցուցմունքների» ժամանակ նրա արած այն յայտարարութիւններից, որոնք վերաբերում են Չէյթու-Անցեալ դարի կէսերին երեւան էր եկած կասկածելի անցեալով եւ ներկայով մի ինչոր «Հայաստանի իշխան», Լեւոն Լուսինեան անունութեան անւան տակ մի շարք բախտախնդիր ելոյթների էր դիմել: Այդ բախտախնդիրը, Չէյթուների ապստամբութիւնից շատ տարիներ պէս ոռոհապատակ, ցարական բանակ, որոշ ոռճիկով եւ արտօնել, նա ուղարկում է ցարին մի անստորագիր բռնաբար Լուսինեանների նը պիտի ասենք, որ ոռու կառավարութիւնը, տեղեկանալով Փարիզի իր դեսպանից, որ «իշխանի մտաւոր ունակութիւնները որոշ խանգարում ունեն», մերժում է «իշխան»ի խնդիրը, որից յետոյ նա անց-

նկատում է Ա. Յովհաննիսեանը, արտայայտել է նաեւ Նալբանդեանցի բանտից դրած մասնաւոր նամակների մէջ: Դրանցից մէկում նա անգլիակ. կառավարութեան վաճառած սրիկայ է անւանում «Արշալոյս Արարատեան»-ի խմբագիր Ղ. Պալտաղարեանին, աւելացնելով որ նա աշխատում է յօգուտ Թիւրքիայի եւ Անգլիայի, որոնցից նըպաստներ է ստանում իր զգւելի թերթի հրատարակութեան համար: «Սակայն, ասում է իր բացատրութիւնների մէջ Ա. Յովհաննիսեանը, «Հայաստանի իշխան»ի գործունէութիւնը եւ Նալբանդեանցի նրա մասին տւած ցուցմունքները կարեւոր են մի այլ տեսակէտից: Նրանք ցոյց են տալիս, որ «Հայաստանի ազատութեան» եւ մասնաւորապէս Զէյթունի շուրջը սկսւած պայքարի մէջ տեղի ունէր քաղաքական հակամարտ ուժերի բախում. իրար էին դարնւում մի կողմից արեւմտահայ կղերի եւ բուրժուազիայի այն խաւերը, որոնք «Հայաստանի իշխանի» եւ իր գործակիցների միջոցով Փրանսիայի եւ Անգլիայի միջամտութիւններից էին ակնկալում Կիլիկիայի կամ, աւելի ճիշդը, նրա ծովամերձ քաղաքների ազատումը, իսկ միւս կողմից՝ պոլսահայ արմատական-դեմոկրատական այն խաւերը, որոնք կապեր էին որոնում գաւառի - Տաւրոսի լեռնալանքների գիւղական ժողովրդի հետ եւ Նալբանդեանցի միջոցով չփման կէտեր որոնում՝ Ռուսաստանի եւ Եւրոպայի ազգային-յեղափոխական շարժումների ու դրանց ղեկավարների հետ»:

Նալբանդեանցի կարծիքը եւրոպական պետութիւնների «հայասիրութեան» մասին միշտ բացասական է եղած. այսպէս օրինակ, բանտից դրած մի նամակում նա ասում է. «Հայերը Տաճկաստանում դուրի են ո եւ է պաշտպանութիւնից: Անգլիական եւ Փրանսիական կառավարութիւններն իրենց օգտին են ծառայեցնում այդ հանգամանքը: Նրանք փաշաների բռնութիւնից իրենց պաշտպանութեան տակ են առնում այն քրիստոնեաներին, որոնք կամ բողոքականութեան, կամ կաթոլիկութեան զիրկն են բնկնում»:

Ինչպէս ասացինք՝ Նալբանդեանցի «Անտիպ Երկերի» հատորի մէջ կարեւոր տեղ է բռնում «Սօս եւ Վարդիթեր»-ի քննադատութիւնը: Ա. Յովհաննիսեանը իր արած պրպտումների հիման վրա, դալիս է այն եզրակացութեան, որ Նալբանդեանցը բանտում գրած է յիշեալ քննադատութիւնների երկու տարբերակ (վարիանտ): Հիմնականում Նալբանդեանցը լեզական տեսակէտից էր մօտենում գործին: Գրաեկել երեւի ինքնաբերաբար, նիւթի մշակման ընթացքում: Նման մերձեցումը որոշ երկուքիւն էր առաջացրել, ըստ երեւոյթին, գրած քննադատութեան մէջ եւ այս հանգամանքը հարկադրում է Նալ-

բանդեանցին գրել «Սօս եւ Վարդիթեր»ի քննադատութեան մի երկ-
լարդ վարիանտ, որտեղից նա դուրս է ձգում լեզական նկատողու-
թիւնները, սահմանափակելով իր խօսքը բացառապէս վէպի գրական
գաղափարական քննադատութեան վրա: Այս երկրորդ վարիանտը Ա.
Յովհաննիսեանը գտել է «Յենտրարխիւի» (կառավարական կենտրո-
նական դիւան) գործերում: Եթէ աչքի առաջ ունենանք թւականը
(1863-65), եթէ չմոռանանք կալանաւորի աշխատութեան դժւարին
(1863-65), եթէ չմոռանանք կալանաւորի աշխատութեան դժւարին
պայմանները եւ գրական քննադատութեան այն մէջոտը, որով մօ-
տենում է Նալբանդեանցը վերլուծման ենթարկւած գրքին, կարելի
է միայն հիանալ եւ համոզւել, որ իսկական գրական-քննադատու-
թիւնը սկսում է հայ գրականութեան մէջ Մ. Նալբանդեանցով:*)
Երկու մեծ գրական քննադատական աշխատանքներ է թողել նա:
Մէկը՝ Արտվեանի «Վէրք Հայաստանի»-ի, միւսը՝ այս նոր յայտնա-
բերւածը՝ Պոռչեանի «Սօս եւ Վարդիթեր»-ի մասին: Այս «կրիտի-
կան» գործ ածելով Նալբանդեանցի բառը, կազմում է ամբողջ հա-
կան էջ: Պէտք է նկատել նախ եւ առաջ, որ չնայած նրան, որ Պ.
Պոռչեանցը իր աշխարհահայեացքով ու մտայնութեամբ պահպանո-
ւած էր եւ ապա ուրեմն հակոտնեայ Նալբանդեանցին, վերջինս
վերին աստիճանի բարեացակամ, եթէ չասենք՝ սիրալիր վերաբեր-
մունք է ցոյց տալիս թէ՛ դէպի Պոռչեանցը եւ թէ՛ դէպի նրա վէպը:
Այս գլուխ մարդկային յատկութիւնը պարտք ենք համարում ընդգծե-
լու, որովհետեւ այդ օրերից ի վեր շատ չեն այն դէպքերը, երբ հայ
գրական քննադատը դուրսգործանք է ցոյց տւել իր քաղաքական-հասա-
րակական հակոտնեայ հայ հեղինակին ու նրա ստեղծագործութեանց:
Անշուշտ, Նալբանդեանցը շատ տեղ վեր է հանում «Սօս եւ Վարդի-
թեր»ի «անկատարութիւնը», բայց իսկոյն աւելացնում է, որ «բը-
նութիւնը երբեք չէ իրագործում կատարելութեան գաղափարը մէկ
անհատի մէջ, հետեւաբար եւ նորա գործի մէջ. բնութեան զուգակը-
նող հիմնական օրէնքի դէմ է այդ: Կատարելութեան գաղափարը այն-
պիսի մեծ բան է, որ մէկ առանձին առնւած հոգի, թող լինէր նա ա-
մենամեծը մահկանացուներից, այնուամենայնիւ բաւական չէ տանել
նորա մեծութիւնը: Կատարելութեան բնականընթաց է բովանդակ մարդ-
կութեան հոգին:» Եւ Նալբանդեանցը չէր առարկում մի քանիսների
կարծածը այն դատողութեան դէմ, թէ Պոռչեանի վէպը չի տա-
րբաւորում այն դատողութիւններին՝ նկարագրութիւն -

*) Մի այլ տեղ Նալբանդեանցը արդէն այսպէս էր յայտնել իր կարծիքը գրական
քննադատութեան մասին. «Այն ազգը որ չունի կրիտիկա, չունի եւ մատենագրու-
թիւն. առանց կրիտիկայի, միեւնոյն է, ինչպէս մարմինը առանց հոգու»:

ներ, սակայն դիտել է տալիս, որ հեղինակը, դրա փոխարէն, կարողանում է պատկերել ժամանակի հասարակական կեանքը: «Հասարակաց կեանքի նկարագիրը, — մատնանշում է Նալբանդեանցը, — շատ վառուն եւ կենդանի դոյներ ունին եւ այդ հասարակութեան մէջ ապրող բնաւորութեանց այս կամ այն մոմէնտները՝ հիանալու արժանի կարողութիւն»: Տրամարանօրէն աճող բնաւորութիւնների բացակայութիւնը, ասում է նա, վէպի մեղքը չէ, այլ՝ հայկական իրականութեան մեղքը: «Օրինաւոր բանաստեղծութիւնը, — դրում է Նալբանդեանցը — հետեւանք է մի օրինաւոր կապակից եւ պատմական կեանքի, իսկ մեր հայերիս կեանքը, ոչ թէ առասպելների ժամանակ, այլ նաեւ շատ յետոյ, երբեք չէ ունեցել մի կանոնաւոր եւ լոգիական աճելու — թիւն եւ կերպարանագործութիւն»:

Նալբանդեանցի քննադատութեան տեսական հիմքը իրական գեղապաշտութիւնն է: Քննադատելով գեղարւեստական որ եւ է երկ, նա զբաղւում էր այն հարցով թէ՛ որքան ճշմարիտ է կամ իրական այդ երկի պատկերածը: «Ճշմարիտ եւ ստոյգ մատենագրութիւնը մի հայեւի է, որի մէջ ցոլանում է ազգի կեանքը: Եւ որպէս յարգի է այն հայեւին, որ ճիշդ ցոլացնում է իւր առաջ դրած առարկայի պատկերը, նոյն չափով էլ մի մատենագրութիւն, որի մէջ ստուգապէս երեւում էր ազգի կեանքը եւ պատկերը. սորա հակառակ՝ անպիտան է, եթէ հայեւին ուղիղ չէ, եւ չէ ցոլացնում ստուգապէս այն բանի պատկերը, որ ցոյց էիւր աւել. այսպէս եւ մատենագրութիւնը»: Նալբանդեանցը Պոռչեանի վէպը դասում էր հայ դրականութեան այն գործերի շարքին, որոնք «հիմք դրին արգիական ազգային վիպասանութեան»: Մատնանշում է որ այնտեղ, ուր հեղինակը նկարագրում է «կեանքի նրա պատկերները շատ ընտիր են եւ վսեմ»: Սակայն այնտեղ, «ուր գործողութիւնից աւելի, ընթերցողը պիտի իր հայեացքը ուղղէ դէպի է խօսում, այդ տեղերում ընութիւնը տկարանում է եւ հեղինակի երեւակայութիւնը եւ հնարագիտութիւնը օգնութիւն չեն տալիս նորան»: Նալբանդեանցը հակադրում է միմեանց հաւաքական կեանքը ոյժը նկարագրելու նրա թուլութիւնը: «Անցքի կատաստրոֆը, — դրում աւելի հմտութիւն եւ ճարտարութիւն, ուր պիտի որ գործի ընթացքի մէջ շարժած թելերը աւելի ճարտարութեամբ, աւելի հնարագիտութեամբ եւ աւելի բնականաբար միանան, հաւաքին եւ կենտրոնանան,

նեւերն հին լեզուից խափնելու, առանց գաւառական բարբառների, կամ
 օտար լեզուների աղբեցութեանց ստրկանալու: Բոլոր գաւառական
 բարբառների էական տարբերքը, որ իրենց ձեւով եւ կազմութեամբ ա-
 ւելի ընդունակ են կենդանի՝ ընդհանրութեան լեզուի վրա պատւաստ-
 ւելու, պիտի ընկնին ճարտար հեղինակների քուրայի մէջ եւ այնտեղ
 քիմիարար միանալով պիտի դուրս գան, «ոչ որպէս թլպատութիւն կամ
 անթլպատութիւն, այլ որպէս նոր արարած»: Վէպում գործածւած մի
 քանի ոչ հարադատ հայերէն դարձածքների առթիւ, Նալբուդեանցը
 երկարօրէն խօսում է լեզուների փոխադարձ աղբեցութեան փաստի
 մասին եւ ի միջի այլոց գրում է հետեւեալը. « . . . Կարելի՞ է խոր
 ներս մտնել ազգի կեանքի մէջ առանց այդ կեանքի սեփական ձեւ ու ոճը
 գործ դնելու: Մենք չենք ուզում երկար խօսել այս մասին, որովհե-
 տեւ մեզ համար աչքի յայտնի ճշմարտութիւնն է այս: Սակայն, չենք
 ասում, այլ մանաւանդ ընդէմ ենք, որ ազգի լեզուն էլ աւելի սուրբ-
 կանայ եւ ընկճելի թուրքի աղբեցութեան տակ: Այս մասին շատ ցաւա-
 լի երեւոյթ տեսնում ենք Տաճկաստանի հայոց մէջ, որոնք տաճիկ
 լեզուն ստրկանալու համը հոտը տարել են: Աւելցուր սորա վրա եւ
 Փրանսիական լեզուի բաղդասութեան եւ ձեւերի աղբեցութիւնը, ո-
 լոնցից ժողովուրդը խալառ աղատ է, բայց պ. գրագէտքը քաղաքա-
 կրթութեան անունով ներս են բերում ազգի մէջ եւ խանգարում են լե-
 զուն: Մենք որ նոր լեզուն ինքնուրոյն ազատութիւն ենք քարոզում եւ
 հին լեզուի ձեւերից անկախութիւնը, որպէսզի ազատօրէն եւ ինքը ի-
 ընն աճէ, ո՞ր ուշաբարձութեամբ կարող էինք քարոզել, որ այդ լե-
 զուն թուրքի կամ սատանայի ձեւերին ստրկանայ: Բայց երբ այս կամ
 մէջ, դորանից խրատներով, թէ վա՛յ, թուրքը որովհետեւ այսպէս է
 ասում, ես նորան չնմանելու համար պէտք է որ գործ չդնեմ այդ ձե-
 ւը, ասել մենք չենք կարող: Այո, մի հեղինակ իր սենեակին նստած,
 բայց բոլոր ազգը չունի այդ ազատութիւնը. նա չի կարող ներկան ու-
 էական խորհրդի բռնաբարում է սուրբի: Այն ուղղութիւնը, որ առանց մի
 տում է բռնաբարել, մենք հրատարակում ենք մաքուր եւ զուտ ֆա-
 րիւնք դարձել են վերջաղլուքիւնք, ամա կանոն անհոյով եւ թւով ան-
 համաձայն, միշտ նախադաս դոյականից, յատկացուցիչը միշտ նա-
 այդպէս է, ուրեմն եւ պէտք է հին ձեւի տակ շարել եւ կապակցել,
 թէ եւ նոր հոլովներով, այժմեան հայի խօսքը: Բայց ժողովրդի ան-

րի դէմ : Կան ասողներ , աւելացնում էր անանուն հեղինակը , որ «Լեւոնի վիշտը» գրւած է Ռուսաստանին հաւատարիմ մարդկանց դէմ , Նալբանդեանցի կուսակցութեան հակառակորդների դէմ : Մինիստրին ուղղւած գրութեան հեղինակը դատաւարտում էր «Հիւսիսափայլ»-ի խմբագիր Նազարեանցին , որ ամսագրի էջերից գովասանքով էր խօսել պօէմի մասին : «Հայկական ժողովրդատկայի դադունքներին իրազեկ ամէն մէկին յայտնի է , գրում էր նամակի հեղինակը , թէ ինչ է նշանակում «Հիւսիսափայլ»ի գովասանքը . այս ամսագրի հետեւորդները Պետրոպոլիսի բերդում նստած քաղաքական յանցագործ Նալբանդեանցի հետեւորդներն են» , վերջացնում էր նամակագիրը , առաջարկելով արդիւիւ գրքի տարածումը , յանդիմանել նրա գրաքննիչին եւ կասկածի տակ առնել հեղինակին : Աշոտ Յոհաննիսեանը Կ. Նզեանի մասնաւոր թղթերում գտել է նրա ուսերէն գրած եզրակացութեան սեւագիրը : Անդրադառնալով այդ գրութեան , Ա. Յովհաննիսեանը ասում է , որ Կ. Նզեանը գրաւում է իր բացատրութեանց մէջ երկդիմի մի դերք , որ «բղւում էր Նզեանի երկդիմի վիճակից» : «Կ. Նզեանը , - գրում է Ա. Յովհաննիսեանը - հայկական քաղաքականութեան եւ բանիմաց ազէնտներից մէկն էր , նաեւ միաժամանակ ուսաստան ուսնորէներին եւ առեւտրա-արդիւնաբերական մագնատների քաղաքական խորհրդատուն , «աղբի եւ եկեղեցւոյ» հաւատարիմ ախոյեանը Ռուսաստանում : Լինելով ուսաստան բուրժուազիայի ազգային-պահպանողական բանակի ղեկավարներից մէկը , Նզեանը փոքր քան կղերա-Ֆեոդալական դիրքերից նայող անանուն հեղինակը : Եւ մը . սակայն «Հիւսիսափայլ» դաւանանքը նրան չէր ներկայանում Նզեանցը գտնում էր Նազարեանցի եւ Նալբանդեանցի քաղաքական պանութեան տակ է առնում Նազարեանցի քաղաքական բարեյուսուայինքն յեղափոխական-դեմոկրատներին : Քաղաքական ընթացքը , Նզեանը , - բաժանւած են իսկապէս երկու կուսակցութիւնների : «Ուլխմբած են Նալբանդեանցի շուրջը . միւս կուսակցութիւնը , չորիս-գուրկ է որ եւ է կենսականութիւնից , ձուլւելու է միանգամայն այն տարրերի հետ , որոնց միջավայրում գտնւում են նրա վերապրող

. . . Մասսայ ֆակատէն մէզը հեռացաւ . . .

Մանուկ-Հայաստան ոտքի կանգնեցաւ . . .

Միաժամանակ թերթը յարձակուած է «գոհ խելարի մէկին» վերաբերող ճանապարհներով օտար երկիրներ, յարաբերութեան մէջ է մեր տեղի չէրցէնի, Մաճճինիի եւ յեղափոխական խարխուլ սիւների հետ, յուսալով զլուրս բերել Հայաստանը վերականգնելու պէս մի բան»։ Մի այլ անգամ նոյն թերթը վրիժաբանութեամբ բերանին հարցնում էր. «ինչպէ՞ս բացատրել, որ որոշ խմբակների մէջ հաւանութիւն է գտել Փարիզում տպւած եւ այնտեղից Մոսկւա բերած «Երիտասարդ Հայաստանի» նկարը, ներկայացւած իր քաղաքների աւերակների վրա ողբացող կնոջ կերպարանքով. չէ՞ որ զուր չէ, որ երիտասարդ Հայերը իրենց ազգանունների ու վերջաւորութիւնները որոշ ժամանակից ի վեր սկսել են եանցի վերածել եւ պահպանել այդ ձեւը նոյնիսկ ուսերէն ստորագրելիս. կարող են ասել թէ այդ ամէնը մանր, դատարկ բաներ են, որոնց մասին խօսել չարժէ։ Բայց ինչո՞ւ դատարկ այդ բաները չկային տաս տարի առաջ, այլ երեւացին միայն այն ժամանակ, երբ մարդկանց գլուխները սկսեցին պտոյտ դալ Ռուսաստանի ազգային մասնատման անմիտ ուսմունքից, երբ սկիզբ առին զուտ լեհակ, լեհ-ռուսական, ուկրայինօֆիլական եւ այլն ցոյցերը»։

50-60ական թւականներին հայ հասարակական-քաղաքական խմբերը իրականօրէն աւելի շարժուած էին, քան այդ արտաքուստ կարող էր երեւալ։ Եթէ կայ «յետադէմ եւ կղերա-աւատական» խմբակցութիւն յանձին «Պալիր-Այվազովսկի - Մսեր - Լազարեաների» եւ ուրիշների, գոյութիւն ունէին նաեւ հայ հանրային կեանքում ուրիշ շերտեր եւս ինչպէս՝ «ազգային-պահպանողական», «լիբերալ-ազգային» եւ «արմատակ-դեմոկրատական»։ Ազգային-պահպանողական հոսանքի պարագլուխներ էին (ռուսահայոց մէջ) Գ. Ալիբերտեանը, Պ. Շանչեանը, Մ. Աղարէկեանը, Սիմէոնեանը, Միանասր-Ա. Յովհաննիսեանը միացնում է եւ Ռ. Պատկանեանին ու նրա հայր ինքը Ա. Յովհաննիսեանն էլ տեսնում է, որ հայ բանաստեղծին դրժար էր զետեղել այս կամ այն քաղաքական պիտակ կրող անօթի մէջ։ «Փոքր ինչ խոտոր, ասում է նա, սակայն հիմնականում Գաֆառ Քական թւականներին, այդ ռուսահայ մարտական նացիօնալիզմի դատարկ կրքով (խոտովութիւն) կարկառուն ներկայացուցիչ կերպարանքով»։ Ա. Յովհաննիսեանը խոստովանում է, սակայն որ «չկայ

մարդկանցից աւելի համակերպւող դիրք գրաւեցին 50-60 թւականներին «ազգային -ազատամիտ» այն լուսաւորիչները, որոնց ճանաչւած պարագլուխն էր Ստ. Նազարեանցը: Երիտասարդական տարիներին Նազարեանցը, ինչպէս եւ Արտվեանցը ազգային մեծ բարեբաղդութիւն էին համարում Անդրկովկասի նւաճումը ռուսների ձեռքով: Յափշտակութեան այս շրջանին յաջորդեց, սակայն, հիասթափութեան եւ վարանումի շրջանը, որ ծնունդ տւեց նրանց գիտակցութեան մէջ՝ հայերի ազգային գոյութեան յենարաններ փրնտուելու մտահոգութեան: Սակայն որոնումների պահին, ասում է Ա. Յովհաննիսեանը, Նազարեանցը հաւասարապէս հեռու մնաց եւ Ռուսաստանի սահմաններում կատարւելիք բուրժուական-դեմոկրատական յեղափոխութեան հեռանկարից, եւ Ռուսաստանի սահմաններից դուրս հայերի քաղաքական անկախութեան հեռանկարներ փնտռելու ազգային-պահպանողական ակնկալութիւններից: «Քաղաքականապէս ռուս» հռչակելով հայերին՝ Նազարեանցն ընթացաւ քաղաքական համակերպութեան շաղկապով: Հրաժարւելով ազգային քաղաքական ինքնագործութեան հեռանկարներից՝ Նազարեանցը բացառապէս կրօնի եւ լեզուի մէջ տեսաւ հայերի ազգային գոյութեան «անօթը»:

Սովորութիւն է դարձած Նազարեանցի անւան կցել Նալբանդեանցի անունը, կամ ընդհակառակը: Սակայն Նազարեանցը համամիտ չէր ոչ միայն Մ. Նալբանդեանցի քաղաքական ձգտումներին, այլ եւ ուրիշ քնազաւառներում արծարծւած մտքերին, օրինակ, նա համամիտ չէր Նալբանդեանցի ձգտումին՝ միախառնելու արեւելահայ եւ արեւմտահայ բարբառները, ստեղծելու համազգային դրական լեզու: Նալբանդեանցի քաղաքական ձգտումների առթիւ Նազարեանցը 1862 թ. գրում էր Հ. Սայաթ-Նուհիանցին. «Նալբանդեանցի արածը յիմար անձնասպանութիւն եւ անձնասէր ամբարտաւանութիւն է»: «Այդպիսի հերոսները, - գրում էր Նազարեանցը, - ինքզինքն կարող չեն օգնել իւրեանց, ո՛ւր մնաց իւրեանց ողորմելի ազգին: Դոքա իւրեանց յանդգնութեամբ եւ անմտութեամբ ծիծաղելի բովհետեւ իւրեանց յատուկ ձեռքով փոս ու վիրապ են փորում իւրեանց սիրելիների սիրտը . . . Հայերը փոխանակ առաջ դնալու, առաջ շարժւած, իսկոյն կամէին դէպի երկինք թռչել եւ աստղեր յափշտակել, բայց դահաւէժ դէպի գետին են կործանւում - ուրեմն ընթացք» եւ այլն: Ու երբ Նազարեանցը գրում էր որ «Հայը Ռուսաս-

ձագանդ համարինք նրա մէջ ձեւակերպւած հայեացքները»։ «Ոչ միայն «Երկրագործութիւնը», ասում է Ա. Յովհաննիսեանը, այլ եւ Նալբանդեանցն ամբողջովին, ինչպէս նաեւ հասարակական-քաղաքական եւ կուլտուրական դարթօնքի ամբողջ այն ժամանակաշրջանը, որին «ռուսահայ վերածնութեան» անունն են տալիս, անհասկանալի կը մնան մեզ, եթէ միայն ինքնամփոփ հայկական միջավայրի արդիւնք նկատենք այդ ամենը»։ 1859-62 թ.թ. Նալբանդեանցը յաճախեց եւրոպական գլխաւոր քաղաքները, անցաւ արեւելք՝ տեսաւ Պոլսը, Իզմիրը, Եգիպտոսը, Պաղեստինը, Հնդկաստանը, չօչափեց «քաղաքակրթութեան» ընկերային աւերածութիւնները, քաղքենի միջին շերտերի քայքայումը արեւմուտքում, գիւղացիութեան անսանձ շահագործումները գաղութներում, հին եւ նոր ազդուութիւնների քաղաքական ճնշւած կացութիւնը, ականատես եղաւ արեւմտեան պրոլետարիատի եւ գաղութային ժողովուրդների մէջ ծայր առած ընկերային եւ քաղաքական մեծ շարժումներին, դասակարգային եւ ազգային հասունացող մեծ շարժումներին։ Կարո՞ղ էր արդեօք ապարդիւն անցնել այս բոլորը Նալբանդեանցի տպաւորւող հայեացքի, ներառ թափանցող ու շարժուն մտքի, նրա մարտական տրամադրութիւնների համար։ Զէ՞ր նշանակում այս, որ պէտք է վերաքննել դարգացման այն ուղիները, որ նախագծում էին հայ լուսաւորիչները հարազատ «ազդի» եւ «ժողովրդի» համար։ Զէ՞ր նշանակում այս թէ մեծարելով «քաղաքակրթութեան» դրական արդիւնքները, պէտք էր միաժամանակ միջոցներ ձեռք առնել նրա յոռի կողմերի, նրա բերելիք նորանոր աւերների, ճնշումների ու հարստահարութիւնների դէմ։ Թափանցելով եւրոպական «քաղաքակրթութեան» խորքը՝ Նալբանդեանցը դրական պատասխան տւեց դրւած հարցերին։ Եւրոպական «քաղաքակրթութիւնը» նշանակում է հարստութիւն, բարեկեցութիւն, ազատութիւն եւ լուսաւորութիւն, բայց ո՛չ մանր քաղքենու, մանր տնտեսատիրոջ, մանր հարստահարող ժողովուրդների, մանր ֆեոդալ ազգութիւնների համար։ Նալբանդեանցը առաջինն էր հայ լուսաւորիչների մէջ որ դիտեց «քաղաքակրթւած» երկիրների տնտեսական նոր կարիքներն ու հակասութիւնները, բայց չէր գիտակցում պրոլետարիատի քաղաքական մեծ դերին եւ նրա պատմական կոչմանը։

Նալբանդեանցի ընկերավարական եւ դեմոկրատական հայեացքները խոր սահմաններով չէին ակօսւած նրա աշխարհահայեցողութեան մէջ։ Հասարակական այդ դարաշրջանում նրանք կարող էին ձուլւած եւ անբաժանելի ամբողջութիւն կազմել։

Բայց Մ. Նալբանդեանցի ընկերավարականութիւնը, համամարդ-

